

Лекція № 11. Теоретичні засади підготовки дітей до навчання елементів грамоти

План

1. Погляди вітчизняних вчених на час початку навчання грамоти (К. Ушинський, В. Сухомлинський).
2. Короткий історичний огляд методів навчання грамоти у зарубіжній педагогіці (Монтессорі, Макіндер, Жакото).
3. Методика навчання дітей звукового аналізу слів (за дослідженнями Д. Ельконіна й Л. Журової).
4. Етапи початкового навчання читання (Д. Ельконін).

1. Погляди вітчизняних вчених на час початку навчання грамоти (К. Ушинський, В. Сухомлинський)

К. Ушинський приділяв значну увагу принципу наступності в навчанні і вихованні. Однією з перших умов, що забезпечує ефективність навчання, на думку К. Д. Ушинського, є вимога враховувати попередні знання дітей. Він акцентував на тому, що вивчення нового матеріалу на підставі повторення уже знайомого значно полегшує процес оволодіння новим знанням.

Розглядаючи проблему підготовки до школи і визначаючи час початку навчання, учений зауважував, *що шестирічний вік дитини характеризується швидкими темпами розвитку, і визначити дійсний час початку навчання досить важко*, проте **"краще почати навчання дещо пізніше, ніж дещо раніше"**, хоч як те, так і інше мають свої негативні наслідки. Зауважимо, що вчення К. Ушинського про час початку навчання дітей і наступність у навчанні особливої актуальності набули в сучасній Україні, коли перебування дітей дошкільного віку в дитячому навчальному закладі скоротилося на один рік, а початок шкільного навчання став на одну сходинок нижче, з 6 років.

Розмірковуючи про залежність успішності навчання дитини від ступеня сформованості її пізнавальних здібностей, К. Ушинський зауважував на можливості їх розвитку в більш досконалії методиці проведення занять з дітьми, що спрямовуються на підготовку до школи. Розкриваючи сутність готовності до шкільного навчання, він зазначав, що, незважаючи на обов'язковість розвитку моральних і естетичних якостей підростаючої особистості, головна увага вихователя під час організації життєдіяльності

дитини в передшкільний період повинна бути спрямована на виховання її інтелекту засобом оволодіння рідною мовою і культурою мовленнєвого спілкування з однолітками й людьми, які її оточують.

У статті "**Про час початку навчання**" К. Ушинський писав, що, починаючи навчання дитини, треба мати на увазі, що дитина незалежно від навчання розвивається з кожним днем, і розвивається порівняно так швидко, що місяць або два в житті шестирічної дитини дають більше змін у душевному й тілесному організмі, ніж потім цілий рік у віці від 10 до 15 років. Водночас педагог наголошував на тому, що під час навчання потрібно враховувати вікові можливості дитини. Він радив наставникові, який помітив, що в дитини, незважаючи на щирі зусилля, не дається якась нова справа, негайно припинити невдалу спробу і відкласти її на певний час. **Педагог виділяє обставини, які впливають на розв'язання питання про початок навчання: це фізичне здоров'я дитини та умови її домашнього життя.**

К. Ушинський науково обґрунтував *аналітико-синтетичний метод* навчання грамоти, який базується на даних лінгвістики про відношення графічної системи мови до її звукової системи, про особливості усного й письмового мовлення. За методом К. Ушинського, процесу читання, тобто буквенному періоду, передувала ціла система звукових аналітичних і синтетичних вправ, які вводили дитину у світ звуків, були засобом формування у дітей різних розумових дій із звуками, складами, словами.

В. Сухомлинський зазначав, що процес навчання письма й читання буде легким для дитини, якщо грамота стане для них яскравим, захоплюючим шматком життя, сповненим яскравими образами, звуками, мелодіями. Тому процес навчання грамоти має відбуватися на лоні природи, запам'ятовування літер педагог пов'язував із малюванням, грою і наголошував на тому, що таке запам'ятовування має відбуватися довільно, а не примусово.

Педагог писав: "Єдність зорового образу, звучання і емоційне забарвлення слова аж ніяк не виключає самостійного, окремого звукового аналізу. Навпаки, вслуховуючись у звучання слова "луг", діти виділяють у ньому кожний звук, розуміють, що слово складається з окремих звуків і кожному звуку відповідає та чи інша літера". (Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибр. твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 3. С. 76–84).

2. Короткий історичний огляд методів навчання грамоти у зарубіжній педагогіці (Монтессорі, Макіндер, Жакото)

Метод Монтессорі

Організаційна робота з навчання грамоти будується на підставі двох принципів: *по-перше*, свободи у виборі дітьми видів роботи; *по-друге*, заняття мають форму індивідуальних занять.

Матеріал Монтессорі, який розрахований на підготовку до письма-рукопису, складається з двох груп:

- а) для розвитку "м'якого механізму руки;
- б) для зміцнення "м'язової пам'яті рухів", які потрібні для написання літер.

Перша група складається з геометричних втулок і контурних трафаретів птахів, звірів і т. ін., які призначені для обведення і заштриховування кольоровими олівцями з метою розвитку хроматичного (колірного) чуття. *Друга група* матеріалу складається з наждакових вирізаних літер, наклеєних на картон. Щоб правильно писати літеру, дитина обмацує в означеному напрямку наждакову літеру і запам'ятовує рухи, пов'язані із написанням літери.

Вивчення літер відбувається за трьома етапами:

- 1) дитині показують літеру рукописної абетки, називають її і пропонують обвести її у напрямку письма. Вводиться звуко-зорове і м'язово-дотикове сприймання. Формула: "Ось А. Подивись. Обмацай";
- 2) перевірка та зміцнення асоціації слухового образу із зоровим. Формула: "Дай А". Якщо дитина не впізнає, повторюється перша формула;
- 3) перевірка зворотної асоціації – зорового образу з його слуховою відповідністю. Запитання: "Що це?" (показують А).

Для вироблення свідомого читання фраз Монтессорі пропонує *два види дидактичних матеріалів*: перший – це картки з малюнками, на яких зображено якусь дію; другий – картки, на яких пишеться якесь доручення (картки "наказні").

Оцінка методу:

- 1) Монтессорі розмежовує акти письма і читання, хоча в самому методі описана неможливість проведення межі між процесами читання і письма, що свідчить про єдність, а не розмежування, оскільки в самому процесі письма – аналізі слів – уже закладена можливість їхнього читання;
- 2) метод змішаний. Частково суміщаються два шляхи оволодіння навичкою читання: від вивчення звуко-літер до поєднання їх у склади (синтаксичний момент) і розкладання слова на елементи з наступним читанням його (аналітико-синтаксичний момент);

3) механізація дитячої діяльності: діти вивчають літери поза межами слів. Вивчення складів так само відбувається несвідомо – механічне злиття на замовлення – "скажи швидше";

4) метод Монтесорі кабінетний. Втрачається живий зв'язок з навколишньою дійсністю;

5) у методі Монтесорі заслуговують на увагу два моменти: по-перше, принцип самонавчання розгорнутий у методичну систему; по-друге, накреслено шляхи індивідуального підходу до дитини з метою своєчасного використання сил і можливостей відповідно до віку.

Метод Макіндер (ґрунтується на основі методу Монтесорі)

Навчання ведеться на особливому дидактичному матеріалі, який складається з низки довідників (індикаторів), ігрових конструкцій, спеціальних карток.

Етапи роботи:

Перший етап – вивчення 25-ти голосних і приголосних літер. Відбувається шляхом знаходження самими дітьми літер на стінному індикаторі за допомогою малюнків.

Другий етап – вивчення трибуквених слів як цілих образів (дітям пропонують картки з картону чи дощечку, на якій з одного боку зображено предмет, а з другого – його назву) та вивчення коротеньких слів, які починаються з тієї самої літери.

Третій етап – заучування слів і зв'язок. Їх потрібно механічно завчити напам'ять після того, як вони будуть показані дитині. Якщо діти не знатимуть їх, то за специфікою англійської мови, не можна перейти до читання фраз.

Четвертий етап – читання маленьких речень за допомогою малюнків. Даються дві картки з 4–5-ма реченнями і до кожного з них – картинка, яка розкриває його зміст. Картинки вміщені в торбинці біля картки. Діти повинні дібрати картинки до фраз.

П'ятий етап – вивчення спеціальних, так званих, фонограм (кількістю до 36), тобто спарених буквених знаків, які вимовляються зливо. Це пов'язано зі специфікою англійської мови.

Оцінка методу:

1) метод – аналітико-синтетичний і звукобуквений. Аналіз і синтез відбуваються в доцільній взаємодії, а звук і буква вивчаються одночасно;

2) затримується робота з розвитку мовлення, оскільки діти спочатку мають справу з абеткою, потім з три-п'ятизначними словами, нарешті, зі складами й лише після цього читають і пишуть фрази;

3) розрахований на самостійну роботу дітей.

Метод Жакото

У 40-х роках XIX ст. В. Золотов і Ф. Стубітський розповсюдили звуковий аналітичний метод, відомий як метод Жакото. Згідно з цим методом, діти ділили речення на слова, слова – на склади, склади – на звуки (усно) і на букви (письмово). Хоч цей метод і був значним кроком уперед, проте мав суттєвий недолік: у ньому переважали зорові вправи із заучування складів, слів, буквосполучень. Звуковий аналіз слів починався після того, як діти на основі зорового сприймання запам'ятовували його зображення.

3. Методика навчання дітей звукового аналізу слів (за дослідженнями Д. Ельконіна й Л. Журової)

Головне завдання занять з грамоти в старших групах дитячого садка – навчання дітей звукового аналізу слів. У процесі цього навчання дошкільнята ознайомлюються з голосними і приголосними звуками, дізнаються, що приголосні звуки є тверді і м'які, вивчають букви, що позначають звуки.

В усіх програмах навчання і виховання дітей у дошкільних закладах визначено завдання і зміст підготовки дітей до навчання у школі. Так, уже в другій молодшій групі увагу дітей звертають на слова, що різняться одним звуком (*кашка – чашка, мишка – мушка, коса – коза*), вчать розрізняти у віршах подібні за звучанням слова (*ніжки – ріжки*), за допомогою ігрових вправ ознайомлюють з термінами "слово", "звук".

На п'ятому році життя дітей залучають до звукового аналізу слів. Вони мають уміти визначати кількість звуків у словах, інтонаційно виділяти їх в ігрових вправах і ситуаціях; знати, що слова складаються зі звуків, які звучать по-різному і вимовляються в певній послідовності; визначати перший і останній звуки у слові, придумувати слова з відповідним звуком; чітко розрізняти поняття "звук" і "слово".

У старшій групі (шостий-сьомий роки життя) діти мають знати, що таке речення, визначати кількість слів у ньому, складати речення з відповідними словами. Їх ознайомлюють з дво-, трискладовими словами, з голосними й приголосними звуками, вчать визначати місце звуків у слові за допомогою схем і фішок.

Вихователь починає роботу з дітьми, ознайомлюючи їх зі схемою звукового аналізу слова. На занятті перед кожною дитиною кладеться картка, на якій зображено предмет, слово – назва якого аналізуватиметься, а під ним – схема звукового складу слова (клітинки). Таке ж зображення зі схемою у збільшеному вигляді висить на дошці.

Окрім цього, перед кожним вихованцем лежать фішки. Вони можуть бути виготовлені будь з чого: однакові картонні чи пластмасові квадратики чи кружечки нейтрального кольору – білі, сірі, можна також для кожної

дитини зробити маленьку указку (з лічильної палички). Спираючись на вироблене у дітей раніше вміння інтонаційно виділяти звуки у словах, вихователь має навчити їх вимовляти слово, яке аналізується, і водночас вести указкою по схемі його звукового аналізу. Важливо домогтися повного співпадання вимови і руху, упевнитися, що воно не випадкове, що діти можуть сповільнювати або пришвидшувати рух указки залежно від того, який звук у слові інтонаційно підкреслюється. Тільки переконавшись, що діти засвоїли орієнтування на схемі звукового складу, можна переходити до виділення у слові окремих звуків. На початку для аналізу пропонуються тризвукові слова: *мак, рак, сир, кит, кіт, жук, дим, ніс*. На кожному занятті діти розбирають спершу одне нове слово, проте це слово аналізується кілька разів у різний спосіб.

Наступний етап – вихователь пропонує забирати зі схеми фішки відповідно до звуків, які він називає, причому звуки називаються не в тій послідовності, в якій вони стоять у слові, а в різній: "Заберіть звук А, тепер звук К, який звук залишився?" Такі завдання спонукають дітей до повторного уважного аналізу слова, до обстеження його звукового складу за схемою.

Доречно закріпити звуковий аналіз в ігровій формі: до дошки викликаються троє дітей, кожен отримує фішку і назву звука ("Ти будеш звук М" і т. д.) і сідає на місце. Далі вихователь викликає до себе "звуки", вони мають стати у тому порядку, в якому розташовані звуки у слові. Поступово гра ускладнюється: вихователь "роздає" дітям звуки не за їхнім порядком у слові ("Ти перший звук у слові, ти другий, ти третій"), а викликає до себе за назвами звуків ("Підійди звук А"). Різні варіанти такої гри дають змогу опитати на занятті велику кількість дітей і давати їм завдання, які відповідають їхнім здібностям. Вихователь вводить у заняття багато завдань на розвиток важливих розумових операцій: порівняння, зіставлення, аналізу. "Знайдіть однакові звуки у словах *дім* і *дим*, *дім* і *мак*, знайдіть різні звуки у словах *дім* і *дим*. Завдання можуть бути найрізноманітнішими, але, даючи їх, вихователь має враховувати індивідуальні можливості кожної дитини, важливо домогтися, щоб на занятті активно працювали всі діти групи. Але досягти цього можна лише в тому разі, коли педагог бачить і чує кожного вихованця. Дітям активним і добре підготовленим швидко набридають одноманітні й легкі завдання, тому вихователь має давати їм складніші завдання (скажімо, шукати в словах різні звуки важче, ніж однакові), які до того ж не завжди можна виконати (знайди однакові звуки у словах *дим* і *рак*). Слабких, несміливих, пасивних дітей, навпаки, можуть відштовхувати завдання не під силу, викликати ще більшу невпевненість у собі – через це їм треба давати легші завдання, але робити це треба так, щоб ні сама дитина, ні група не здогадувалась, що це завдання легше – всі мають бути переконані, що вони зайняті однаковою цікавою і потрібною справою. **Після того, як**

проаналізовано всі трискладові слова і дошкільнята засвоїли спосіб проведення звукового аналізу, можна вводити у навчання новий момент – *розрізнення голосних і приголосних звуків*. Це можна проводити так: вихователь вивішує на дошці уже знайому дітям таблицю "мак" і пропонує відгадати загадку: "У цьому слові один звук незвичайний, його можна дуже голосно вигукувати, можна проспівати, коли ми його вимовляємо, ніщо нам у роті не заважає – ні губи, ні язик, ні зуби. Відгадайте, який це звук". Діти шостого року життя не лише на слух відтворюють звук, а й вчаться характеризувати його за істотними ознаками (наприклад: "Звуки, при вимові яких повітря проходить вільно, без перешкод, називаються голосними звуками"). Вся робота зі звукового аналізу слів має проводитися на фоні зливої їх вимови.

З цього заняття всі голосні звуки позначаються фішками із зображенням круга, а приголосні – однією лінією. Для закріплення використовують ігри з ускладненням: "Назвіть слово, яке починається з третього звука слова "коза", ігри-змагання, де за кожну правильну відповідь діти отримують фішки.

Подальший етап навчання ознайомлення з твердими і м'якими приголосними звуками. Вводити ці поняття можна також, даючи дітям можливість самостійно виявити різницю між ними. Для цього на занятті розбирають слова *лис* і *ліс*, діти помічають, що звук л звучить неоднаково: у слові *лис* – грубо, твердо, а у слові *ліс* – лагідно, м'яко. Користуючись розрізненням голосних, твердих і м'яких приголосних, діти переходять до аналізу складніших слів зі збігом приголосних звуків: *гриб, слон, лист, вовк, парта, лампа, вишня, голка, лялька, стіл, гарбуз, цукор, дятел*. Кількість слів для аналізу на занятті поступово збільшується до 3–4. Останній етап роботи у старшій групі дитячого садка – ознайомлення з голосними буквами. Кожна нова буква вводиться в один і той же спосіб, наприклад, буква А: дітям пропонується розібрати кілька слів: *марка, лампа, кран*. Треба знайти однакові голосні звуки, діти називають звук А, вихователь ознайомлює з буквою А. Голосні звуки можна вводити парами: А – Я, Е – Є, У – Ю. Аналізуючи слово *диня*, діти викладають фішки так: твердий приголосний, голосний, м'який приголосний, А. Вихователь знімає зі схеми букву А, пояснюючи: після м'якого приголосного звука ніколи не пишеться буква А, замість неї пишеться інша буква – Я, тільки-но буква А бачить перед собою м'який приголосний звук – вона тікає, а натомість біжить туди буква Я. Діти не відразу засвоюють це нове правило, але, розбираючи кожне нове слово, слід обов'язково вимагати пояснень: "Чому ти поставив тут букву Я, я чую тут звук А?" Щоб діти краще засвоїли правило, можна використати спеціальну гру "Знайди своє місце". На кінець старшої групи діти мають

вміти: робити звуковий аналіз практично будь-якого слова; розподіляти звуки на голосні, тверді та м'які приголосні;

Таким чином, робота з навчання звукового аналізу слів має відбуватися в такій послідовності:

- 1.розглядання картинки і називання її;
- 2.повільне промовляння слова-назви вихователем з інтонаційним виділенням кожного звука;
- 3.вимовляння слова дітьми;
- 4.фіксація уваги на тому, що слово складається зі звуків;
- 5.розглядання схеми звукового аналізу слова;
- 6.позначення звуків фішками (вихователь виконує роботу на дошці, діти – у себе на столах).

Пропонуються завдання на зіставлення звукового аналізу проаналізованих слів, вимову звука відповідно до його звуку у слові, пригадування слів, що починають з другого (третього) звука даного слова. Важливо сказати, що всі звуки в слові розміщені і промовляються у певній послідовності, якщо її змінити, то зміниться і значення слова (рис – сир). Діти повинні зрозуміти і словорозрізнявальну функцію звуків (син – сон, сніп – сніг).

Діти шостого року життя не лише на слух відтворюють звук, а й вчаться характеризувати його за істотними ознаками (наприклад: "Звуки, при вимові яких повітря проходить вільно, без перешкод, називаються голосними звуками"). Вся робота зі звукового аналізу слів має проводитися на фоні зливої їх вимови.

5. Етапи початкового навчання читання (Д. Ельконін)

За методикою Д. Ельконіна, навчання читання передбачає вміння бачити відразу дві літери й залежно від наступної правильно вимовляти звук, який позначається попередньою літерою.

Етапи навчання початкового читання

Перший етап – формування розумової дії звукового аналізу слів.

Д. Ельконін вважає, що навчання читання не вичерпується формуванням дії звукового аналізу слів, бо для відтворення звукової форми слова не досить вміння чути окремі звуки в словах і навіть аналізувати весь звуковий склад слова, вміння переходити від буквених позначень до конкретних звуків слова.

Другий – етап словозміни. Дитині, яка здійснила звуковий аналіз слова, наприклад, слова *кіт* і заповнила схему його звукового складу за допомогою двох фішок та літери *і*, пропонується поставити в середню клітинку схеми на місце звука *і* спеціальну смужечку міцного паперу, на якій вертикально зображені літери *а, о, у, и, і*. Рухаючи смужечку, дитина послідовно ставить

замість літери *i* решту літер *i* читає, яке нове слово чи звукосполучення виходить за цією зміною.

Третій етап – відтворення звукової форми слова. Діти продовжують працювати зі схемою звукового аналізу слова, виокремлюють приголосний звук, ознайомлюють з його буквеним позначенням і замінюють фішку в схемі звукового складу слова літерою.

Після того як діти оволодіють відтворенням звукової форми складу з опертям на зовнішню предметну дію (самостійне "конструювання" складів), їх переводять на читання складів і слів за таблицями та букварями.